

Orfoqrafiya lüğəti: Uğurlar, Ziddiyyətli Məqamlar

Akif MƏMMƏDOV,

pedaqoji elmlər namizədi

Yazılı dil, onun qaydaları, orfoqrafiya məsələləri, həmişə ictimaiyyətin və dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, latın qrafikalı əlifbaya keçidin ilk mərhələsində görülməli işlərdən biri də Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydalarının və orfoqrafiya lüğətinin nəşr edilməsi oldu. Lakin 2004-cü ildə nəşr olunan bu lüğət (“Lider nəşriyyat”) birmənalı qarşılanmadı, bir çox üstün cəhətləri ilə bərabər, müxtəlif suallar və problemlər də doğurdu. Bütün bunlara aydınlıq gətirmək üçün pedaqoji elmlər namizədi Akif MƏMMƏDOV lüğətin redaktoru Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, professor Ağamusa AXUNDOVDan müsahibə götürmüş və müsahibə mətbuatda dərs olunmuşdur. Mövzunun bu gün də aktual olduğunu nəzərə alaraq A.Məmmədov müsahibəni redaksiyamıza da təqdim etmişdir.

A.Məmmədov: Hörmətli professor, sizin redaktorluğunuzla hazırlanan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (“Lider” nəşriyyatı, 2004) artıq 3 ildir ki, istifadədədir. Sözsüz ki, əvvəlki nəşrlərə nisbətən burada xeyli təkmilləşdirmələr aparılmış, yeniliklər edilmiş və əvvəlki nəşrlərdə olmayan 18 minə yaxın söz yeni lüğətə daxil edilmişdir. Tədrisən lüğətdəki yeniliklər yazımızda, o cümlədən orta və ali məktəb dərsliklərində tətbiq olunmağa, öyrənilməyə başlayır. Ancaq bəzi problemlər də ortaya çıxır. Onların bir neçəsi ilə bağlı Sizin fikir və mülahizələrinizi bilmək maraqlı və gərəkliyədir. Bu problemin bir qismi lüğətin əvvəlində verilən və Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” ilə sözlüyün (lüğətin) düz gəlməməsidir. Necə deyirlər, lüğətin özündəcə qaydalara əməl edilməməsidir. Onların bir neçəsini diqqətinizə çatdırım:

a) Qaydalarda yazılır: -vari şəkilçisi: buynuzvari, qalxanvari, üzükvari (səh.8).

Deməli, qaydaya görə bu şəkilçi -vari formasında yazılmalıdır. Ancaq lüğətin

sözlük hissəsində bu şəkilçinin artırıldığı bütün sözlərdə -varı formasında verilir (səh.106, 366, 452 və s.).

- b) 10-cu səhifədəki qaydaya görə tərkibində qeyri, əks, külli, anti, eks, vitse, kontr, ober, super sözləri işlənən mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Ancaq sözlükdə tərkibində anti və super olan bütün sözlər bitişik yazılmışdır (səh. 43, 44, 45, 591). “Qaydalar”da nümunə kimi verilən “super-market” sözü lüğətdə yoxdur.
- c) “Qaydalar”da orfoqrafiyası ekspres (səh.7), sanatori (səh.7), sürtkü (səh.9) formasında təsbit olunan sözlər lüğətdə müvafiq olaraq ekspress (səh.195), sanatoriva (səh.552), sürtgü (səh. 595) kimi verilmişdir.

Xahiş edirəm, aydınlıq gətirəsiniz: yuxarıda bəhs etdiyimiz sözlərin orfoqrafiyası necə müəyyənləşməlidir; qaydaya görə, ya lüğət hissəsindəki yazılışlarına görə?

A.Axundov: İlk öncə, mü sahibəyə görə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Ona görə ki, əslində bu, heç mü sahibə yox, ikinci nəşrinə artıq başlanılan “Azərbaycan dilinin orfoqrafik lüğəti”nin daha uğurlu çıxması üçün edilən təşəbbüslərdən, görülən işlərdən biri sayıla bilər.

Suallarınızla bağlı bir məsələni qabaqcadan qeyd etmək istəyirəm. Lüğət mənim redaktəmdən sonra daha bir neçə mərhələdən keçib: nəşriyyat redaktoru, sonra nəşriyyat və ya mətbəə korrektorları oxuyub, lazım bildikləri düzəlişləri ediblər. Çapa hazırlıq mərhələsində bəzi vəzifəli şəxslər də əsərin çox məsuliyyət tələb etdiyini bildikləri üçün bəzən mahiyyətinə varmadan, özümlüyünə diqqət yetirmədən müəyyən dəyişikliklər də ediblər. Çap prosesində gözdən qaçan texniki səhvlər də olmuşdur və bu, bəlkə də, təbiidir, olan şeydir.

İndi də göstərdiyiniz uyğunsuzluqlar, çatışmazlıqlar haqqında:

- a) -vari şəkilçisi bütün sözlərdə *vari* yazılmalıdır. Lüğətdə səhv gedib.
- b) Qaydaların 19-cu maddəsinin 2-ci bəndində misal göstərdiyiniz sözlərin siyahısında *anti* sözünə rast gəlmədim. *Super* sözü isə səhv əlavə olunub.

Lüğətdəki yazılışı doğrudur.

- c) Qaydalarda *ekspres*, *sanatori*, *sürtkü* kimi verilmiş sözlərin lüğətdə *ekspress*, *sanatoriya*, *sürtgü* kimi yazılışı səhvdir. “Qaydalar”a əsasən (s.6) sonu –iy; –skiy ilə qurtaran xüsusi və ümumi alınma isimlərin sonundakı y yazılır. Bəlli olduğu kimi, *ssenari*, *planetari* kimi *sanatoriy* sözünün də sonu y ilə qurtarır. *Sürtkü* sözünə gəlincə, dilimizdə samitlərin ahəngi qanununa görə sonu cingiltili samitlə qurtaran sözlərdə həmin şəkilçinin –gü variantı (bölgü, hörgü), kar samitə bitənlərdə isə kar –kü variantı artırılır (sürtkü, itki, seçki). *Ekspres* sözü də *sərhəd* sözündə olduğu kimi, ikihecalı sözlərin sonunda bir samitlə yazılması düzgündür. “Qaydalar”la lüğət arasındakı bu uyğunsuzluq, görünür, “çoxstajlı” korrektorlarla bağlıdır. Sizin demədiyiniz *keşməkeş* sözünü də *kəşməkeş* kimi onlar “təshih ediblər”.

Sizin “yuxarıda bəhs etdiyiniz sözlərin orfoqrafiyası necə müəyyənlənməlidir” sualınıza, düşünürəm ki, mən artıq cavab verdim.

A.Məmmədov: Müəyyən hallarda qayda ilə elə oradaca ona nümunə kimi verilən sözün yazılışı uyğun gəlmir. Məsələn: 31-ci qaydaya görə (səh.10) yüksək dövlət vəzifələri adlarının tərkibindəki bütün sözlərin (yardımçı sözlərdən başqa) birinci hərf böyük yazılmalıdır. Nümunə kimi verilən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Milli Məclisin Sədri birləşmələrində bu tələb gözlənilsə də, Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri adında “nazir” sözünün birinci hərfinin kiçik yazılması (Azərbaycan Respublikasının Baş naziri) anlaşılmır. Ağamusa müəllim, bunu texniki qüsurlar kimi başa düşmək lazımdır, ya başqa səbəb var?

Başqa bir misal. 12 səhifədəki 34-cü qaydanın b bəndinə görə Azərbaycan Teleqraf Agentliyi birləşməsi AzərTac şəklində ixtisar edilmişdir. Buradakı ixtisardan sonra nöqtənin qoyulması bir tərəfə, “Agentlik” sözünün ikinci hərfi (g) niyə c kimi yazılmışdır? Bu, tarixi-ənənəvi prinsiplə bağlı deyil ki? 1975-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə bu ad “Azər.TA” şəklində ixtisar edilmişdir (səh.34).

A.Axundov: “Azərbaycan Respublikasının Baş Naziri” sözündəki sonuncu sözün böyük hərflə yazılmalı olması, məndən də aydın görünür. Əlbəttə, *nazir* sözünün həmin mövqedə böyük hərflə yazılmaması texniki səhvdir.

Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin AzərTAc yazılması isə son illərin yazılış ənənəsi ilə bağlıdır. Bu haqda “İxtisarlar lüğəti”ndə də (Çinar-çap, 2005, s. 42-43) məlumat var.

A.Məmmədov: 14-cü qaydaya görə (səh.8), sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlərə samitlə başlanan şəkilçi əlavə olunduqda söz kökündəki qoşa samitlərdən biri düşür: *zid-dir*, *sir-daş* və s. Əvvəlki orfoqrafiya qaydalarında “hiss” sözü istisna kimi verilirdi, yəni “hiss” sözünə samitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda, kökün qoşa samitlərindən biri düşmürdü, məsələn, *hiss-lər* və s. Yeni qaydalarda belə istisna verilmir. Qaydaya nümunə kimi gətirilənlərdən biri də *hissiz* sözüdür. Məsələ orasındadır ki, elə əvvəllər də *hiss* sözünə samitlə başlayan şəkilçilərdən yalnız *-siz* əlavə olunduqda üç s samitinin yanaşı gəlməməsi üçün (*hissiz*) kökdən son samit düşürdü (*hissiz*). İndi məsələ bir qədər qeyri-müəyyən qalır; yeni qaydaya görə, necə yazılmalıdır: *hisslər*, ya *hislər*, *hissdən*, ya *hisdən* və s.?

A.Axundov: 14-cü qaydada, məncə, hər şey aydındır. *Hiss* sözü istisnalıq təşkil etmir.

A.Məmmədov: Hörmətli professor, məlumdur ki, bəzi sözlər lüğəvi şəraitdə bir cür, ona hansı şəkilçinin əlavə olunmasından asılı olaraq isə ayrı cür yazılır. Elə yuxarıda haqqında danışdığımız sonu qoşa samitlə bitən təkhecalı sözlər kimi. Bir neçə şəkilçinin də yazılışı hansı sözə artırılması ilə nizamlanır. Məsələn: *iki* və *dörd* cür yazılan şəkilçilər, *-stan* şəkilçisi, *-qın⁴* və *-ğın⁴* variantlı şəkilçilər və s. Bütün bunlar 2004-cü ildə təsbit olunan orfoqrafiya qaydaları ilə tənzimlənir. Ancaq təcrübədə geniş şəkildə tətbiq olunan, orta məktəb dərsliklərində özünə yer tapan aşağıdakı qaydalar nədənsə nə 1975-ci il, nə də 2004-cü ildəki “Qaydalar”da var. Həmin qayda dərsliklərdə belə ifadə olunur: “Dilimizdəki bəzi ikihecalı sözlər mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərkən kökünün son samiti düşür; məsələn, *sinif* –

sinfin, zehin – zəhnin, ətir – ətrin, beyin – beynin, oğul – oğlun və s. (B.Əhmədov, A.Axundov, B.Xəlilov. “Azərbaycan dili”, 6-7-ci siniflər üçün dərslik, 2003, səh. 4). Və ya: “Dilimizdə ərəb-fars mənşəli ikihecalı sözlər var ki, onlar saitle başlayan hal şəkilçiləri qəbul edərkən son hecasının saiti düşür; məsələn, *sinif – sinfin, ömür – ömrün, ömrə* və s.” (yenə orada, səh.53). Yeni orfoqrafiya qaydalarında göstərilən qaydanın öz əksini tapmaması bəzi müəllimlərdə belə fikir yaradır ki, artıq bu qaydanı tətbiq etmək düzgün deyil. Yəni *sinif, ömür, beyin, oğul...* tipli sözlər bütün hallarda dəyişmədən yazılmalıdır. Xahiş edirəm, bu məsələyə də aydınlıq gətirəsiniz.

A.Axundov: İkinci hecasında qapalı sait olan sözlərin saitle başlayan şəkilçilər qəbul edərkən, söz kökünün ikinci hecasındakı saitin düşməsi orfoqrafiyalıq məsələ deyil. Bu, dilimizin fonetik qanunauyğunluqlarından biridir.

A.Məmmədov: Qaydaya görə, *-ki, -qı, -kü, -qu* şəkilçiləri kar samitlə bitən feillərdən isim düzəldərkən məhz bu formada yazılır. Ancaq sözlükdə *səpgi* (“səpmə”) mənasında və *səpki* (dəri xəstəliyi) formaları mənaca bir-birindən fərqləndirilir və göründüyü kimi, birində şəkilçi *-gi*, digərində *-ki* yazılır. Hər iki söz “səp”(mək) feilindən yaranmamışdır? Bəs onların belə yazılışı nə ilə bağlıdır?

A.Axundov: İstər *səpmə*, istərsə də *dəri xəstəliyi* mənalarında olan *səpmə* sözü eyni fonetik və qrammatik tərkibli sözdür və hər ikisi bir cür – *səpki* şəklində yazılmalıdır. Lüğətdə onların fərqli yazılması səhvdir.

A.Məmmədov: Yeni lüğət əvvəlkilərdən təkcə sözlərin sayına görə yox, bəzi sözlərin yazılışına görə də fərqlənir. Məsələn, əvvəlki lüğətdə *meyl, şe’r, heyf* formasında yazılan sözlərin burada *meyil, şeir, heyif* kimi yazılması məqbul sayılmışdır. Ağamusa müəllim, “Qaydalar”ın 3-cü bəndində (səh.7) göstərilir ki, bu, həmin sözlərin “ədəbi tələffüzdə olduğu kimi” yazılması ilə bağlıdır. Bəs 1975-ci il lüğətində fakultativ, kompyüter kimi yazılan sözlərin yeni lüğətdə müvafiq

olaraq fakültativ və kompyuter formasında yazılması hansı zərurətdən irəli gəlir? Ümumiyyətlə, “kompyuter” və “litsey” sözlərinin də tələffüzə uyğun olaraq “kompüter” və “lisey” kimi yazılması daha düzgün olmazmı?

A.Axundov: 1975-ci il lüğətində *fakültativ*, *kompyüter* kimi yazılan sözlərin yeni lüğətdə müvafiq olaraq *fakültativ*, *kompyuter* formasında yazılmasının hansı zərurətdən irəli gəlməsinin səbəbini soruşursunuz. Doğrusu, məndə olan 1975-ci il lüğətində mən həmin sözləri tapa bilmədim. Birinci söz hər iki lüğətdə bir cür yazılıb: *fakültativ*.

Kompyuter və *litsey* sözlərinin lüğətdəki yazılışı isə orfoqrafiyada tətbiq olunan etimoloji prinsipdən irəli gəlmişdir. Yəni hər iki söz əslinə uyğun yazılmalıdır.

A.Məmmədov: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dil normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir. Hazırda bu sahədə iş gedirmi?

A.Axundov: Müsahibəmizin əvvəlində mən bu suala artıq cavab verdim.

A.Məmmədov: Suallarımıza aydınlıq gətirdiyinizə görə minnətdarlığımızı bildiririk.

“Mütərcim” ədəbi, elmi, tərcümə jurnalı, 2010, №1, səh. 189-191